

УДК 93/94:930(477.74)

*Валерій Валерійович ЛЕВЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету (Одеса)*

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917–1921 РОКІВ – ІСТОРИЧНИЙ РУБІЖ У ДОЛЯХ ВЧЕНИХ-ІСТОРИКІВ ОДЕСИ

У статті визначено роль і значення Української революції 1917–1921 рр. у долях одеських учених-істориків. Встановлено, що більшість учених-істориків Одеси не входили до складу основної рушійної сили процесів українізації у місті.

Ключові слова: Українська революція, Одеса, вчені-історики, історичний рубіж, наукове співтовариство, генерації.

The article defines the role and importance of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years in the lives of Odesa historians. Found that most historians of Odesa were not part of the main driving forces Ukrainization processes in the city.

Keywords: The Ukrainian revolution, Odesa, historians, historical milestone, scientific society, generations.

В статье определены роль и значение Украинской революции 1917–1921 гг. в судьбах одесских ученых-историков. Установлено, что большинство ученых-историков Одессы не входили в состав основной движущей силы процессов украинизации в городе.

Ключевые слова: Украинская революция, Одесса, ученые-историки, исторический рубеж, научное сообщество, генерации.

Унаслідок збігу об'єктивних і суб'єктивних обставин у вир Української революції 1917–1921 рр. Одеса була залучена у політичному та хронологічному (до 1920 р.) вимірах набагато менше, ніж до подій російських революційних потрясінь і громадянської війни.

Явища всіх цих суспільно-політичних викликів стали серйозним випробуванням для населення Південної Пальміри. Мешканці міста ставали прихильниками різних протилежних політичних таборів: «червоних», «білих», «зелених» тощо. У результаті цього для одеситів рушилися мирне існування, повсякденні устої, звичайний спосіб життя тощо.

Наслідком карколомних революційних подій 1917–1921 рр. в Одесі стало не прийняте у радянській історіографії у різні періоди «двовладдя», «тривладдя» та «багатовладдя», а невпинно наростаюча загальна криза влади, що посилювалася упродовж цих чотирьох років з приходом кожного нового політичного режиму і позначалася не зростанням політичної активності та культури населення, а наростанням елементів анархії та свавілля. Ірраціональні очікування населенням громадсько-політичних і соціокультурних змін породили комплекс політичних ілюзій, знайшли відображення у процесах руйнування існуючих і щойно сформованих різного роду нових владних структур, що обернулося загостренням суспільно-політичної ситуації, котра негативно відбилася на всіх верствах населення. Не стали винятком і представники інтелектуального співтовариства, зокрема одеські вчені-історики.

Упродовж 1920–1980-х рр. у науковій історичній літературі сюжетні лінії, пов'язані з культурною складовою епохи 1917–1921 рр., були зведені до історії позитивних перетворень, здійснюваних більшовицькою владою. У радянській історіографії було сформоване стійке уявлення щодо «народження Жовтнем» «нового» інтелектуального співтовариства на території колишньої Російської імперії, до якої входила й Одеса, хоча насправді формування генерації радянської наукової спільноти відбулося у 1920-х рр., а для переважної більшості вчених події 1917–1921 рр. стали історичним рубіжом у долях, своєрідним рубіконом щодо вибору подальшого життєвого шляху. Зазначений аспект історії розвитку соціокультурного простору на теренах України досі залишається малодослідженим.

У цьому контексті розглянемо життєві історії вчених-істориків — представників наукового простору Одеси за часів подій національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. на перехресті негативних явищ Першої світової війни, Лютневої та Жовтневої революцій 1917 р., громадянської та радянсько-польської війни, інтервенції та появи на геополітичній арені УСРР, коли карколомні суспільно-політичні, соціально-економічні та культурні зміни вплинули на всі сфери життя. Отже, метою статті є вивчення кризь призму суспільно-політичних, соціально-економічних і культурних позицій історичної долі одеських учених-істориків.

Із повноцінних офіційних наявних даних відомо, що станом на 1 червня 1917 р. до штату історико-філологічного факультету Новоросійського університету — провідного осередку діяльності професійних одеських істориків — входило 27 учених-гуманітаріїв (М. М. Ланге, І. М. Малінін, М. І. Гордієвський, Г. В. Флоровський, С. Д. Пападімітріу, Б. В. Варнеке, М. І. Мандес, Б. О. Алмазов, О. І. Томсон, Ф. Г. Александров, В. М. Мочульський, С. Г. Вілінський, П. Й. Потапов, М. Г. Попруженко, Б. М. Ляпунов, П. О. Бузук, Є. М. Щепкін, П. М. Біциллі, О. Л. Коцейовський, К. П. Добролюбський, І. А. Линниченко, Є. П. Трифільєв, А. В. Флоровський, Є. О. Загоровський, В. Ф. Лазурський, О. П. Доброклонський, М. Л. Окунів) [5], до сфери наукових уподобань яких були залучені різні аспекти історичної науки та яким належала провідна роль у здійсненні науково-дослідної роботи у цій галузі знання. На початку ХХ ст. різні складові історичної науки (нова історія, історіографія тощо) як наукові та навчальні дисципліни тільки починали набувати статусу самостійних. За традицією на 1917 р. в основі діяльності викладачів Новоросійського університету лежав статут університетів Російської імперії, останній проект якого було опубліковано у липні 1916 р. та за яким він входив до відомства Міністерства народної освіти (далі — МНО) і перебував під особливим покровительством імператора, у зв'язку з чим іменувався «Імператорським». Із поваленням самодержавства у березні 1917 р. ця складова назви Новоросійського університету, рівно як і в назвах інших двох класичних університетів, що існували на теренах Наддніпрянської України — Харківського та Київського, була ліквідована. Згідно з другим параграфом проекту статуту 1916 р. університет мав на меті «... содействовать развитию наук и сообщать лицам высшее образование», а «подготовка студентов к государственной и общественной деятельности должна явиться следствием, а не целью университетского образования» [20, с. 121]. Із цих тез зрозуміло, що в основі ідеології переважної більшості університетських викладачів лежали імперські погляди, за якими українське питання заперечувалося та перебувало у площині антиімперської політики.

Події Лютневої революції не вплинули на структуру, управління, навчальні плани та штат Новоросійського університету. Від повалення монархії до захоплення влади більшовиками 1920 р. різні аспекти його діяльності були реформовані існуючими у різні часи політичними режимами. Діяльність українських урядів встановлювалася в Одесі чотири рази: 1) жовтень 1917 р. – січень 1918 р., коли Центральна рада вела боротьбу з пробільшовицьким Румчеродом за вплив у регіоні; 2) 30 квітня – 26 листопада 1918 р. — період співіс-

нування Української держави гетьмана П. Скоропадського та окупаційних австро-німецьких військ; 3) від 26 листопада до 17 грудня 1918 р. — тривладдя Директорії, сербських добровольців і польської стрілецької бригади, Добровольчої армії; 4) 6–8 лютого 1920 р. — Українська Галицька армія. Кожен із цих урядів привносив свої зміни у різні аспекти життя населення Одеси, зокрема й учених-істориків.

Після Лютневої революції та повалення монархічного ладу на теренах України з'явилася політична сила, що, ґрунтуючись на націонал-політичних поглядах, утворила конфронтацію у внутрішній політиці колишньої Російської імперії. Цією політичною силою стала Українська Центральна Рада (далі — УЦР) як представницький орган київських українських громадських організацій, створена у Києві 4 березня 1917 р. і очолювана вченим-істориком, професором М. С. Грушевським. Одним із аспектів у політиці національного уряду була реформа народної освіти, яка у свою чергу стосувалася вищих навчальних закладів і зокрема державних російських університетів, розташованих на теренах України. Йшлося про Харківський, Київський і Новоросійський університети, де через протистояння викладацьких кадрів, які читали лекції виключно російською мовою, і студентів, які не мали підготовки у володінні українською мовою, було зрозуміло, що впровадження української мови у системі навчання буде проблематичним [1, с. 128, 130]. Найбільш консервативну позицію у питанні українізації серед трьох російських державних університетів займали професори Київського університету. Про це точилися суперечки на засіданнях Малої Ради УЦР, де також дуже гостро обговорювалося питання про автономію університетів і представництво студентів у Раді університетів [24, т. 1, с. 262]. Питання українізації вищих навчальних закладів і системи освіти загалом, як показує історія, ще довго було відкритим і лишається актуальним досі.

Перед УЦР стояло завдання побудувати українську національну систему шкіл різних рівнів. Головною метою у розробці конкретних способів, спрямованих на формування нової системи вищої освіти, була ідея прискореної дерусифікації навчальних закладів. Саме у цьому напрямі велася активна робота УЦР. Реформу вищої освіти почала провадити шкільна комісія президії УЦР, утворена 19 березня 1917 р. на чолі з І. М. Стешенком. Згодом, при створенні 15 червня 1917 р. Генерального секретаріату вона була перейменована у секретаріат народної освіти [24, т. 1, с. 37–38, 43–45, 116, 225, 260, 264]. 11 травня 1917 р. делегація УЦР передала Тимчасовому урядові наказ щодо негайного затвердження при попечителях навчальних ок-

ругів помічниками або окружними інспекторами представників української влади. З Одеси до Києва був направлений В. М. Чехівський, який вже 21 червня 1917 р. на п'ятій сесії УЦР як представник від Одеського навчального округу доповідав про проведення націоналізації шкіл. Також делегація поставила питання про звернення МНО з інструкціями до вищих шкіл про термінове відкриття кафедр українознавства [24, т. 1, с. 85–86, 110]. І лише 19 вересня 1917 р. Тимчасовий уряд дав офіційний дозвіл на відкриття цих кафедр у 1917/18 навчальному році [22, с. 268]. Хоча адміністрація та професура Новоросійського університету не підтримала введення української мови до навчального процесу вишу [23, с. 220–221].

На восьмій сесії УЦР 14 грудня 1917 р. І. М. Стешенко у своєму виступі заявив про можливість читання лекцій у вищих школах «в крайньому випадку» різними мовами та про демократичний підхід уряду до вирішення цього питання: «Учителів москалів ми не виганяємо, але нехай же вони навчаються українській мови, коли хочать працювати на Україні». Вирішенням питання українізації вишів можна вважати проект закону, розроблений генеральним секретарем освіти та розглянутий 8 січня 1918 р. на засіданні Генерального секретаріату, де йшлося про встановлення штатної посади викладача української мови та української літератури у середніх і вищих навчальних закладах усіх відомств [24, т. 2, с. 22, 97]. В останні місяці роботи УЦР дій, спрямованих на реструктуризацію вишів, не було. У підсумку за більш ніж річне існування УЦР ніяких змін в академічному житті українських класичних університетів не відбулося. Незважаючи на бурхливе політичне життя країни та руйнуючі революційні рухи, університети, що знаходилися на наддніпрянських теренах України, як і раніше залишалися російськими та були підпорядковані відомству МНО. Власними силами вони вирішували питання внутрішнього характеру та здійснювали навчальний процес. У вирішенні питання українізації вони проводили самостійні заходи з полярним поглядом на цю проблему. Так, керівництво Київського університету оголосило про скликання з'їзду представників російськомовних вишів Наддніпрянської України. Він відбувся 14–17 квітня 1918 р. і мав на меті представити владі та суспільству альтернативну позицію у питанні доцільності реформування існуючої системи вищої школи. Представники Київського та Новоросійського університетів, Київської духовної академії, Київського політехнічного інституту та Ніжинського історико-філологічного інституту категорично не погоджувалися з планами МНО щодо українізації діючих вишів. У п'ятому та шостому пунктах резолюції, прийнятої Першим з'їздом вищих навчальних закладів України, було зазна-

чено: «Съезд полагает, что вопрос о языке преподавания в высшей школе, как и общий вопрос о государственном языке на Украине, должен получить окончательное разрешение только от той Учредительной власти, которая установит конституцию страны. Съезд выражает, однако, свое глубокое убеждение, что ныне существующие на Украине очаги научной деятельности и высшего научного образования будут сохранены в полной неприкосновенности в интересах культурного развития Украины, и никакие стеснения русского языка в высшей школе не будут допущены. Такие стеснения не могут быть оправданы ни с точки зрения права, ни с точки зрения интересов науки и преподавания. Вместе с тем съезд относится с полным сочувствием к справедливым стремлениям культурных представителей украинского народа создать украинскую науку и высшую украинскую школу. <...> Кроме того, в согласии с резолюцией 5-й, Съезд находит, что устройство новых украинских просветительных учреждений не должно производиться за счет существующих теперь университетов и институтов и в какой либо ущерб им, а должно осуществляться в виде самостоятельных украинских высших школ» [7].

Отже, незважаючи на вжиті УЦР зусилля, вона відчула серйозний опір із боку проросійських професорських корпорацій, які продовжували свою діяльність. Та загалом за часів діяльності УЦР долі одеських учених-істориків не зазнали змін. Усі повороти в особистому житті кожного з них були пов'язані виключно з особистими обставинами. Так, на початку липня 1917 р. з Одеси виїхав історик В. Е. Крусман (1879–1922), який 30 червня 1917 р. був направлений Департаментом народної освіти до Пермського університету, де був затверджений на посаді ординарного професора кафедри загальної історії [21, с. 474–485]. Наприкінці 1917 р. з Москви до Одеси переїхав історик православної церкви О. І. Алмазов (1859–1920) [16].

У 1918 р. конфронтація політичних течій в Україні наростала. 28 квітня 1918 р. УЦР була розпущена представниками німецької армії, не здійснивши ніякого опору. 30 квітня було сформовано уряд гетьмана П. Скоропадського, в якому утворилося Міністерство народної освіти (з червня 1918 р. — Міністерство народної освіти і мистецтв) на чолі з М. П. Василенком, у якому питаннями вишів займався Департамент вищої школи. Політика міністерства була спрямована на продовження лінії, обраної попереднім українським національним урядом. У квітні 1918 р. за розпорядженням міністра була створена комісія для розробки нового статуту державних університетів, яку очолив відомий вчений В. І. Вернадський. Російськомовні Харківський, Київський і Новоросійський університети 30 липня 1918 р. були оголошені державними університетами України. У їх складі

були створені кафедри української мови, історії та географії України. Так на наддніпрянських теренах України у класичних університетах з'явилися перші українськомовні структурні підрозділи. Скажімо, 1918 р. на організованій у Новоросійському університеті кафедрі українознавства було введено три посади ординарних професорів (дві на історико-філологічному факультеті та одну на юридичному) та одну посаду екстраординарного професора на історико-філологічному факультеті. Кафедра українознавства функціонувала до грудня 1919 р. (навіть у період від серпня до грудня 1919 р. — час перебування Одеси під владою Добровольчої армії на чолі з А. І. Денікіним [9]).

Політика уряду гетьмана П. Скоропадського у мережі вищої школи в основному була направлена на «безболісне» проведення українізації існуючих на теренах України вишів шляхом створення нових українськомовних вищих навчальних закладів (17 серпня 1918 р. був виданий закон про заснування Кам'янець-Подільського університету, а 17 вересня 1918 р. опубліковано постанову про створення у Києві українського університету). Це є свідченням перспективної та дієвої спрямованості реформування сфери вищої школи в Україні.

За часів уряду гетьмана П. Скоропадського структура, навчальні плани та штати діючих російськомовних класичних університетів відповідно політиці їх націоналізації вагомих змін не зазнали. З усіх переінакшень заслуговує на увагу тільки те, що кількість годин для викладання російської історії було зменшено вдвічі, а навчальні курси з енциклопедії та історії класичної філології переведені з рекомендованих у нормативні дисципліни зі збільшенням годин викладання. До негативних явищ можна віднести те, що на всіх відділеннях історико-філологічних факультетів було скорочено кількість практичних занять, а замість двох іноземних мов обов'язковим ставало вивчення тільки однієї [20, с. 147]. Персонально для кожного з одеських учених-істориків реформи уряду гетьмана П. Скоропадського у мережі вищої школи не принесли змін, все йшло своєю чергою. Так, резолюцією Департаменту вищої школи МНО від 13 вересня 1918 р. (відношення Департаменту Вищої школи на ім'я ректора Новоросійського державного університету від 16 вересня 1918 р.) ординарного професора, історика церкви, декана історико-філологічного факультету (1912–1920), неодноразового виконуючого обов'язки ректора Новоросійського університету (9 червня – 4 липня 1915 р., 17–25 серпня 1915 р., 10 вересня – 11 жовтня 1916 р., 5–22 січня 1917 р., 5 травня – 8 листопада 1917 р.) О. П. Доброклонського було затверджено у званні заслуженого про-

фесора [6]. Із позиції політичної ситуації того часу факт цього затвердження українським урядом на постімперському просторі виглядає більше ніж політкоректним і символічним.

14 листопада 1918 р. відбулася чергова зміна національних урядів. У цей день українська опозиція сформувала альтернативний орган влади — Директорію. Соціально-політична ситуація у країні була надзвичайно складною, але навіть у цій ситуації МНО продовжувало роботу. На цей раз пост міністра 25 грудня 1918 р. обійняв І. І. Огієнко, який уже 5 січня 1919 р. приступив до своїх обов'язків. Та у боротьбі з радянським урядом, який переїхав 14 лютого 1919 р. із Харкова до Києва, інтервентами, а також через відсутність єдності у діях, конкретної спрямованості у проведенні реформ не було.

На цьому тлі доля наукової інтелігенції у різних регіонах складалася по-різному. Не стали винятком і вчені-історики Одеси, без історичних постатей яких складно уявити суспільно-політичні процеси на теренах України у добу національно-визвольних змагань. Аналіз їхньої громадсько-політичної діяльності у цей час дає можливість глибше усвідомити конкретно-історичні події та явища і розкрити зміст і специфіку суспільних рухів, відійти від притаманних радянській історіографії стереотипів щодо місця та ролі особи в історичному процесі. Новітню історію України творило багато непересічних особистостей, які в історіографії за сто років отримали чимало контroversійних оцінок і по-різному сприйняли український національно-визвольний рух 1917–1921 рр. Їхнє життя та діяльність — це неабиякий досвід для нинішнього складного процесу державотворення, становлення демократичного правового суспільства.

Серед 27 учених-гуманітаріїв Новоросійського університету щодо їхнього сприйняття Української революції 1917–1921 рр. умовно можна виділити три табори — «прихильників», «противників» і «лібералів». Серед одеських інтелектуалів-гуманітаріїв більшість належали до другого (П. М. Біциллі, Б. В. Варнеке, С. Г. Вілінський, І. А. Линниченко, І. М. Малінін та ін.) і третього (П. О. Бузук, К. П. Добролюбський, М. М. Ланге, А. В. Флоровський, Є. М. Щепкін та ін.) таборів. Між тим більшість була тих, хто позитивно сприйняв Російську революцію. У першу чергу це Є. М. Щепкін і М. М. Ланге, відомі в одеському науковому співтоваристві як представники революційних поглядів, у 1905–1906 рр. редактори та видавці антиурядового журналу «За свободу». Саме через висловлювання своїх поглядів на шпальтах цього журналу М. М. Ланге потрапив під контроль жандармського управління Одеси [10].

Кількість прихильників українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. серед одеських учених-істориків станом на

1917 р. була незначною — М. І. Гордієвський, В. Ф. Лазурський і О. І. Покровський. Из них теоретично та практично ідеї Української революції активно популяризував і відстоював серед проросійського одеського істеблшменту лише *Михайло Іванович Гордієвський* (1885–1938). Ще в юнацькі роки, починаючи з 1903 р., він захопився політикою. Як діяч української студентської Громади брав участь у студентських вічах товариства, де познайомився з провідниками українського руху в Одесі — М. Є. Слабченком, А. В. Ніковським, П. Г. Клепатським та ін.

У буремні роки Першої світової війни, двох революцій і громадянської війни М. І. Гордієвський брав активну участь у подіях національно-визвольного руху та послідовно відстоював ідею державного, самостійного та демократичного розвитку України. Починаючи з весни 1917 р. в Одесі під редакцією В. М. Чехівського почав виходити часопис «Українське слово», який видавало товариство «Українська хата» спільно з «Просвітою». Поряд із М. Є. Слабченком, І. Л. Липою, С. П. Шелухіним, В. Г. Боровиком і П. Г. Клепатським у цьому виданні друкував свої праці й М. І. Гордієвський. Навесні 1917 р. товариство «Українська хата» делегувало його на Український національний з'їзд, який відбувся 6–8 квітня 1917 р. і надав повноваження Центральній Раді представляти і захищати український народ [14], але він не був обраний до УЦР. Проте був гласним Одеської міської думи скликання 1917 р. [4]. 6 грудня 1917 р. став одним із 79 гласних, присутніх (41 гласний не з'явилися) на екстреному засіданні Одеської міської думи щодо обговорення важливого політичного питання про участь Одеського міського самоврядування в організації виборів до Українських установчих зборів, яке було вирішено позитивно [5]. Як член Української партії соціалістів-революціонерів М. І. Гордієвський 1917 р. став кандидатом до Установчих зборів по Херсонському округу від губернських комітетів селянських депутатів. Також він брав участь у діяльності одеської «Просвіти» та був її членом.

За гетьманства П. Скоропадського 1918 р. опозиційно налаштована до влади група осіб зорганізувала видання часописів «Наше село», «Вільне життя» і «Молодая Україна». Редактором «Вільного життя» був М. Є. Слабченко, який публікував щодня по кілька статей під численними псевдонімами. У цих виданнях разом з І. М. Луценком, І. Л. Липою та ін. свої статті відкрито підписував М. І. Гордієвський. На відміну від багатьох провідників українського національного руху в Одесі, які висловлювалися з широкого спектру проблем, починаючи з мови і церкви та закінчуючи політикою, М. І. Гордієвський зосередився виключно на аналізі проблеми адмі-

ністративного реформування колишньої Російської імперії та місця Української держави у цих процесах. У своїх статтях і доповідях він широко використовував світовий досвід, намагався виявити закономірності державного та національного розвитку. Сила думок М. І. Гордієвського полягала у логічності, відсутності зайвих емоцій. Свою позицію щодо цього питання він сформулював ще влітку 1917 р. У двох статтях у газеті «Українське слово» він проаналізував явище російського централізму та висловив переконаність у необхідності перетворення колишньої Російської імперії у федерацію. На його думку, перехід Російської республіки до федералізму «...не буде дивною метаморфозою, оскільки кожна її частина вже готова до цього, має історичні традиції» [18, с. 319–320]. Свої погляди на федеративний устрій М. І. Гордієвський докладніше висловив під час роботи Херсонського губернського українського національного з'їзду 29 червня 1917 р., зазначаючи, що «...всі держави, які будуть входити до складу Російської федерації будуть тим самим підлягати Російській державі. Вони не будуть мати права сецесії, не будуть самостійними, бо це право буде належати лише Росії. Державність поодиноких країн буде полягати на конституціях, які вони самі собі вироблять. Справи кожної держави будуть підлягати компетенції центрального парламенту, справи краєві — компетенції соймів. Щодо величини території поодиноких держав, то тут певний критерій установити не можна. Можуть бути держави дуже малі і дуже великі. Україна повинна бути одна неподільна, бо немає великої різниці між поодинокими губерніями. При федерації відпадає потреба говорити про автономію України. При автономії центральний парламент може протестувати проти законів, які ухвалюють краєві сойми, а при федерації цього немає. Коли якась країна не годиться на постанови центрального парламенту спір рішає федеративний суд» [18, с. 320–321]. Головним посилом цієї тези була самостійність України. Такі погляди щодо політичного майбутнього України провідний одеський теоретик українського державотворення висловлював і 1918 р. у часописі «Молодая Украина» [2].

Із приходом у квітні 1919 р. до Одеси більшовиків М. І. Гордієвський входив до редакції газети «Боротьба», котра була органом Української партії соціалістів-революціонерів (боротьбистів), до міського та губернського комітетів яких належали відомі згодом діячі КП(б)У — О. Я. Шумський, П. П. Любченко, Є. М. Щепкін та ін. Можна припустити, що в цей час есер М. І. Гордієвський все більше схиляється до боротьбистів, тобто «лівішає». У співавторстві з М. Є. Слабченком вони написали «Відкритий лист», спрямований проти більшовицької політики «воєнного комунізму» у питанні на-

ціонального відродження. У березні 1920 р. УКП(б) була розпущена більшовиками, а її члени, часто не без тиску на них, перейшли до лав КП(б)У. Проте послідовний у своїх партійних переконаннях М. І. Гордієвський відмовився це зробити. Лише 1925 р. (за іншою версією — 1926 р.) він офіційно оголосив у пресі про вихід із партії боротьбистів і відмовився від попередньої політичної позиції. Зволікання з цим рішенням призвело до встановлення за М. І. Гордієвським постійного негласного нагляду з боку органів ДПУ [15]. Після встановлення 7 лютого 1920 р. в Одесі більшовицької влади він був одним із небагатьох, хто не покинув плідну діяльність у напрямі акумулювання та поширення ідеї українського державотворення. Активно досліджував інтелектуальну спадщину багатьох знаних діячів української культури, зокрема Т. Шевченка. Брав участь у підготовці збірки до 59-річчя від дня народження Кобзаря «„Вінок Т. Шевченкові”». Українському селянству та робітництву про його поета» [3]. У період 1920–1930 рр. написав 12 (стільки виявлено нами) праць на українознавчу тематику, що не могло негативно не відбитися на його долі в умовах боротьби сталінського тоталітарного режиму з надуманим «буржуазним націоналізмом».

Упродовж 1930-х рр. займатися виключно наукою і залишатись осторонь кон'юнктурних політичних реалій ставало дедалі важче. Тематика і зміст історичних досліджень викладачів факультету все тісніше пов'язувалися з ідеологізацією історичної науки, що супроводжувалася посиленням адміністративно-командного тиску на істориків і бажанням держави підкорити цю галузь знань своєму диктатові. Соціальне походження та політична благонадійність поступово ставали визначальними чинниками в оцінці фахової кваліфікації вчених, їх можливостей працювати у наукових установах, вищих навчальних закладах. Більшовицьке керівництво швидко і безжалісно розправлялося з тими, хто не міг позбутися роками набутих моральних цінностей, дозволяв собі прояви вільнодумства. Органи НКВС арештували М. І. Гордієвського 27 березня 1938 р., як «...учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації та за проведення шпигунської роботи». Приводом до арешту стала належність в минулому до партії есерів та показання ряду осіб, яких слідчі також зробили учасниками сфабрикованої організації. 11 жовтня 1938 р. виїзна сесія Військової колегії Верховного суду СРСР в Одесі на засіданні, що тривало лише п'ятнадцять хвилин, прийняла виконане того ж дня рішення про розстріл ученого з конфіскацією майна. 4 червня 1992 р. історик був посмертно реабілітований [14].

Можна констатувати, що в одеських подіях Української національно-демократичної революції М. І. Гордієвський відігравав клю-

чову роль, яка полягала передусім у формуванні теоретичних засад українського державотворення. Він яскраво доповнював та зміцнював структуру українського національного руху в Одесі, репрезентуючи його та зрощуючи українську національну ідею на ґрунті інтелектуального співтовариства міста.

Одним із представників плеяди одеських учених-істориків, хто брав участь в Українській революції 1917–1921 рр., був також учений-богослов, професор, державний і громадський діяч **Олександр Іванович Покровський** (1873 – не раніше 1940). Його активна суспільно-політична і релігійна діяльність припала на міжцерковні протистояння 1910–1920-х рр., а згодом відбилася на його долі відлунням репресивної політики.

Із 1916 р. О. І. Покровський обіймав посаду екстраординарного професора Новоросійського університету, де на юридичному факультеті вів курс «Церковне право». Смуту, що охопила країну в період 1917–1920 рр., О. І. Покровський, будучи людиною традиційних переконань і вірним заповітам отців Церкви православним пастирем, сприйняв як загрозу для країни та для всього християнства, що призвело до його активної громадської та релігійної діяльності. У 1917 р. він став співробітником київського журналу «Християнская мысль». Того ж року разом із багатьма демократично та реформаторськи налаштованими церковними діячами як представник Херсонської єпархії брав участь у Всеросійському з'їзді духовенства і мирян. У 1917–1918 рр. — член Помісного Собору Російської Православної Церкви. Як член Передсоборної ради виступав за включення мирян до числа кандидатів у патріархи. У 1918 р. був призначений консультантом Міністерства сповідань уряду гетьмана П. Скоропадського, а згодом входив до складу видавничої комісії під керівництвом професора В. І. Екземплярського та «Комісії в справі підготовки законопроектів церковно-державного характеру» на чолі з професором Ф. І. Міщенком. Метою останньої було вивчення внутрішньої церковної ситуації, загальних і місцевих потреб церкви та духовенства, результатом чого стала підготовка проекту конституції Української церкви, що передбачав надання їй широкої автономії від Московського патріархату [17].

Після встановлення на початку 1920 р. в Одесі радянської влади наступне десятиріччя у житті О. І. Покровського було відзначене діяльністю у педагогічній і релігійній сферах. Як церковний діяч він брав активну участь у обновленських соборах у Москві 1923 і 1925 рр. На першому був обраний кандидатом у члени Вищої церковної ради та членом Священного Синоду, а на другому — членом Пленуму Священного Синоду. У 1924 р. брав участь у обновлен-

ській українській Передсоборній нараді, на якій виступив проти патріаршества, а 1925 р. був активним членом Всеукраїнського церковного собору Синодальної церкви. Причиною ухилу О. І. Покровського в обновленство стало «свавільство єпископа Федора, який для нього уособлював чернецький єпископат». У 1926 р. Священний синод Української православної церкви доручає О. І. Покровському скласти доповідь на тему «Административная организация церкви». Як член Священного синоду брав участь у III Помісному соборі Української православної автокефальної церкви (6–14 травня 1928 р.) [11], на якому виступив із доповіддю «Про собороправність». Під час її обговорення депутати визнавали порушення принципу собороправності, коли єпископат не обирається, а призначається, вибори священників не врегульовані, собороправність на місцях відсутня. Активна та плідна діяльність на ниві реформаторства Церкви зробила О. І. Покровського одним із апологетів українського обновленства [12, с. 320].

Про останні роки його життя матеріали майже відсутні. Відомо, що 1928 р. діяча було звільнено з Інституту народного господарства за характеристикою політкомісара: «Українською мовою викладає калічено. Ідеологічно чужий. Держить курс на духовну кар'єру. З посади звільняється» [17]. За непідтвердженими даними, у 1930-х рр. учений був репресований, але в пам'яті людей залишився як учений глибоких знань, людина твердих і прямих переконань та християнин, відданий інтересам Церкви.

Когорту одеських учених-істориків, які демонстрували активну позицію щодо революційних подій 1917–1921 рр., 1919 р. поповнив *Михайло Єлисейович Слабченко* (1882–1952). У 1919 р. на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету він посів посаду доцента. У 1906–1918 рр. брав активну участь в українському національно-революційному русі як член студентських громад. У 1917–1918 рр. визнавав низку позитивних рис Центральної Ради: демократизм, прагнення до втілення реальної незалежності УНР, підтримка автокефалії українського православ'я. Його погляди щодо взаємин українців і росіян визначалися абсолютною категоричністю. Вчений заперечував будь-які проекти російсько-української федерації. Він зазначав: «Уже бачили ми, як нас федералізували більшовики, «огнем і мечем» зруйнували наші економічні й політичні здобутки і нехтували нашими культурними і національними надбаннями. В цій безглуздій боротьбі загинули багато найкращих синів України... Але чим більше нас тянуть до федерації, тим більше з'являється самостійників... Треба всі ці віковічні спори одкинути нарешті, треба признати, що український народ має право

на власне існування, державність» [19]. Головними ідейними противниками він вважав російських шовіністів і «малоросів». Наприкінці червня 1918 р. М. Є. Слабченко брав участь в акції притягнення до суду (утім, безуспішно) чиновника з Акерману, який обізвав українську мову «собачою». У 1918 р. «поставив діагноз» українцям Одеси: «Раніше український Одесит називав себе малоросом, але тепер він вже не хоче бути і малоросом. І чудно те, що всі євреї, греки, вірмени, сибіряки, великороси хоч і лічуть себе руськими, тягнуться один до одного, здебільшого між собою балакають на своїй своєрідній мові, одстоюють права свого народу, лише одні Малороси-Руські з якимось захопленням плюють на Україну, на свій народ, на самих себе» [25].

Діяльність М. Є. Слабченка у 1920-х рр., як і ідеологів українського державництва, була зумовлена почуттям протесту через поразку українського руху, що пояснювалося не лише діями зовнішніх ворогів, а й комплексами українців, нездатністю інтелігенції їх подолати. Головною метою М. Є. Слабченка було виведення української культури за межі провінційності: «Особливо радію, коли на горизонті з'являється нова зірка. Нетерпеливий я, мені хочеться, щоб хутко, дуже щоб зірки світили величезним світлом і не тільки в Україні, а щоб їх бачили й за кордоном» [19, с. 63]. Він звертав незвично велику увагу на міських українців усупереч традиції сприймати міста України як неукраїнські порівняно із селом. М. Є. Слабченко не вважав себе прибічником більшовизму чи інтернаціоналізму. Україну він бачив як соціалістичну форму української державності. Виходячи зі своїх інтересів, радянська влада абсолютно вірно відчула велику небезпеку М. Є. Слабченка для реалізації своїх ідей щодо остаточного знищення життєвого потенціалу українців. Діяльність академіка М. Є. Слабченка була обірвана наприкінці 1929 р., коли його заарештували та засудили за справою Спілки визволення України, а 1930 р. заслали на Соловки. Після закінчення терміну ув'язнення він повернувся до родини, проте 1937 р. знову був позбавлений волі на 10 років. Після звільнення виснажений М. Є. Слабченко оселився у місті Первомайськ, де певний час викладав французьку мову у школі. Після виступу секретаря Первомайського міськкому КП(б)У І. Ємця, який назвав академіка «фашистом і політичним трупом», був звільнений з роботи. Останні роки провів у злиднях, помер на вулиці 27 листопада 1952 р. Похований на старому кладовищі у Первомайську, проте місцезнаходження могили на сьогодні невідоме.

Для сучасних українців М. Є. Слабченко, безумовно, є одним із національних героїв, як людина, котра намагалася подолати «мало-

російські комплекси» українців у містах, як організатор українознавчої справи в Одесі, пропагандист української культури та один із фундаторів українського державотворення.

Українська національно-демократична революція 1917–1921 рр. та проголошення автономної Української держави 7 листопада 1917 р. стали періодом наслідування серед одеських учених-істориків, впровадження українотворчих ідей в Одесі. Особливо це відбито в українознавчих доробках представників українських інтелектуалів цього часу, які часто по-різному оцінювали події, що їм доводилося переживати і навіть брати у них активну участь. Піднесення, становлення та їх діяльність проходили складний і багатогранний процес, що залежав від багатьох об'єктивних і суб'єктивних обставин. Одними із головних факторів, що ускладнювали поширення українознавчих ідей в Одесі, були пов'язані з українофобськими настроями різних політичних режимів у зазначений період часу. Когорта одеських учених-істориків — прихильників розбудови української державності була не чисельною, але всі вони були свідомими українцями, активними представниками української спільноти в Одесі та були провідниками української громади, що залишили глибокий слід у загальній культурній, суспільно-політичній історії Одеси, мали авторитет не лише з боку етнічних українців, чим збільшували потенціал української національної ідеї в очах громадян України інших національностей. У цьому контексті окремою площиною є реконструкція біографій та наукова реабілітація вчених, імена яких протягом багатьох років були закреслені в анналах історії.

1. *Алексюк А. М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія [Текст] / А. М. Алексюк. – Київ : Либідь, 1998. – 560 с.
2. *Гордиевский М.* Самостийность и федерация [Текст] / М. Гордиевский // Молодая Украина. – 1918. – 30 мая, 2, 5, 7 июня.
3. *Гордієвський М.* Шевченко і соціалізм [Текст] / М. Гордієвський // «Вінок Т. Шевченкові». Українському селянству та робітництву про його поета. – Одеса, 1920. – С. 7–9.
4. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 959, арк. 4–4 зв.
5. ДАОО, ф. 4, оп. 1, спр. 1130, арк. 9–10 зв.
6. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 1255, арк. 15 зв.–16, 46–50, 54, 68–70, 103–104.
7. ДАОО, ф. 45, оп. 4, спр. 2017, арк. 146–148.
8. ДАОО, ф. 45, оп. 11, спр. 13, арк. 153, 187а–187г.
9. ДАОО, ф. 62, оп. 1, спр. 1650, арк. 7–13.
10. Державний архів Російської Федерації, ф. 63, оп. 104, спр. 415, арк. 1–1 зв.

11. *Джерело П.* Екстраординарний професор [Текст] / П. Джерело // Чорноморська комуна. – 1930. – 14 жовтня.
12. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) [Текст] / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 440 с.
13. *Історія Одеси /* Голов. ред. В. Н. Станко. – Одеса, 2002. – С. 275–425.
14. *Левченко В. В.* «Арештувати як українського есера...» (до біографії професора філософії та педагогіки Одеського державного університету Михайла Гордієвського) [Текст] / В. В. Левченко, Е. П. Петровський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 415–432.
15. *Левченко В. В.* Гордієвський Михайло Іванович [Текст] / В. В. Левченко, Е. П. Петровський // Одеські історики. Енциклоп. видання. Т. 1 (початок XIX – середина XX ст.). – Одеса : Друкарський дім, 2009. – С. 102–104.
16. *Левченко В. В.* Алмазов Олександр Іванович [Текст] / В. В. Левченко // Там само. – С. 21–24.
17. *Левченко В. В.* Ідеолог обновленства О.І. Покровський: життєвий і творчий шлях [Текст] / В. В. Левченко // Держава і церков в новітній історії України. – Полтава, 2010. – С. 102–109.
18. *Музичко О.* Михайло Гордієвський: одеський теоретик української державності [Текст] / О. Музичко // Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917–1920 рр.: Монографія / Вінцовський Т. С., Музичко О. Є., Хмарський В. М. [та ін.]; відп. ред. В. М. Хмарський. – Одеса: ТЕС, 2011. – С. 314–332.
19. *Музичко О.* Південна вісь Соборності: націєтворчі процеси в Українському Причорномор'ї (кінець XIX – перша половина XX ст.) [Текст] / О. Музичко; наук. ред. Н. І. Миронець. – Одеса : ВМВ, 2015. – 360 с.
20. *Одесский университет за 75 лет (1865–1940).* – Одесса, 1940. – 198 с.
21. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета [Текст] / Т. Н. Попова. – Одесса: Астропринт, 2007. – 536 с.
22. *Самойлов Ф. О.* До питання про політику Тимчасового уряду у сфері університетської освіти [Текст] / Ф. О. Самойлов // Записки історичного факультету. – Одеса, 1999. – Вип. 8. – С. 260–270.
23. *Самойлов Ф.* Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р. [Текст] / Ф. Самойлов // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2002. – Вип. 6. – С. 217–222.

24. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – Київ : Наукова Думка, 1996.
25. Шкварець В. П. Миколаївські визначні історики і краєзнавці минулого [Текст] / В. П. Шкварець. – Миколаїв : ТОВ Від, 2004. – 105 с.

REFERENCES

1. Aleksyuk, A. M. (1998). *Pedahohika vyshchoi osvity Ukrainy. Istoriiia. Teoriiia* [Pedagogics of Higher Education of Ukraine. History. Theory]. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Gordiyevs'ky`j, M. (1918, 30 May & 2, 5, 7 June). *Samostyinnost y federatsyia* [Independence and federation]. *Molodaia Ukraina*. [in Russian].
3. Gordiyevs'ky`j, M. (1920). *Shevchenko i socialism* [Shevchenko and socialism]. In «*Vinok T. Shevchenkovi*». *Ukrayins`komu selyanstvu ta robitny`cztvu pro jogo poeta* [«Вінок Т. Шевченкові». Українському селянству та робітництву про його поета]. (Pp. 7–9). Odesa. [in Ukrainian].
4. State Archives of Odesa Region, fund 4, inventory 1, case 959, fale 4–4 back.
5. State Archives of Odesa Region, fund 4, inventory 1, case 1130, fale 9–10.
6. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 4, case 1255, fale 15 back –16, 46–50, 54, 68–70, 103–104.
7. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 4, case 2017, fale 146–148.
8. State Archives of Odesa Region, fund 45, inventory 11, case 13, fale 187a–187g.
9. State Archives of Odesa Region, fund 62, inventory 1, case 1650, fale 7–13.
10. State Archive of the Russian Federation, fund 63, inventory 104, case 415, fale 1–1 back.
11. Dzherelo, P. (1930, 14 October). *Ekstraordynarnyi profesor* [Extraordinary Professor]. *Chornomorska komuna* [in Ukrainian].
12. Ihnatusha, O. M. (2004). *Instytutsiinyi rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: geneza i kharakter (XIX st. – 30-ti rr. XX st.)* [Institutional split of the Orthodox Church in Ukraine: genesis and character (XIX century – 30s XX century)]. Zaporizhzhia: Polihraf [in Ukrainian].
13. Stanko, V. N. (Ed.). (2002). *Istoriiia Odesy* [History of Odesa]. (Pp. 275–425). Odesa, 2002. [in Ukrainian].
14. Levchenko, V. V. & Petrovskyyi, E. P. (2008). «*Areshtuvaty yak ukrainskoho esera...*» (do biohrafii profesora filosofii ta pedahohiky

- Odeskoho derzhavnoho universytetu Mykhaila Hordiievskoho*) [«Arrested as a Ukrainian SR...» (to the biography of Professor of Philosophy and Pedagogy of the Odesa State University Mikhail Gordievsky)]. Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB [Archives VUChK-GPU-NKVD-KGB], 1/2, 415–432. [in Ukrainian].
15. Levchenko, V. V. & Petrovskiy, E. P. (2009). *Hordiievskiy Mykhailo Ivanovych* [Gordievsky Mikhail Ivanovich]. In *Odeski istoriky (pochatok XIX – seredyna XX st.)* [Odesa historians (the beginning of the XIX century – the middle of the XX century)]. (Vol. 1, pp. 102–104). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
 16. Levchenko, V. V. (2009). Almazov Oleksandr Ivanovych. In *Odeski istoriky (pochatok XIX – seredyna XX st.)* [Odesa historians (the beginning of the XIX century – the middle of the XX century)]. (Vol. 1, pp. 21–24). Odesa: Drukarskyi dim. [in Ukrainian].
 17. Levchenko, V. V. (2010). *Ideoloh obnovlenstva O. I. Pokrovskiy: zhyttievyi i tvorchyi shliakh* [The ideologist of the renewal of O. I. Pokrovsky: life and creative way]. In *Derzhava i tserkov v novitnii istorii Ukrainy* [State and Church in the Newest History of Ukraine]. (Pp. 102–109). Poltava. [in Ukrainian].
 18. Muzychko, O. (2011). *Mykhailo Hordiievskiy: odeskyi teoretyk ukrainskoi derzhavnosti* [Mikhail Gordievsky: Odesa theorist of Ukrainian statehood] In *Chornomorska khvylya Ukrainskoi revoliutsii: providnyky natsionalnoho rukhu v Odesi u 1917–1920 rr.* [The Black Sea Wave of the Ukrainian Revolution: Leaders of the National Movement in Odesa in 1917–1920 years]. (Pp. 314–332). Odesa: TES. [in Ukrainian].
 19. Muzychko, O. (2015). *Pivdenna vis Sobornosti: natsiietvorchi protsesy v Ukrainському Prychornomori (kinets XIX – persha polovyna KhKh st.)* [The Southern axis of the Unity: the nation-building processes in the Ukrainian Black Sea region (the end of the XIX – the first half of the XX century.)]. Odesa: VMV. [in Ukrainian].
 20. *Odesskii universitet za 75 let (1865–1940)* [Odesa University for 75 years (1865–1940)]. (1940). Odesa. [in Russian].
 21. Popova, T. N. (2007). *Ystoryohrafiya v lytsakh, problemakh, dystsyphynakh: Yz ystorry Novorossyiskoho unyversyteta* [Historiography in persons, problems, disciplines: From the history of Novorossiysk University]. Odesa: Astroprint. [in Russian].
 22. Samoïlov, F. O. (1999). *Do pytannia pro polityku Tymchasovoho urïadu u sferi universytetskoi osvity* [On the issue of the policy of the Provisional Government in the field of university education]. In *Zapysky istorychnoho fakultetu* [Notes of the Faculty of History]. (Vol. 8, pp. 260–270). Odesa. [in Ukrainian].

23. Samoïlov, F. (2002). *Novorosiïskyi universytet v berezni-zhovtni 1917 r.* [Новоросійський університет в березні-жовтні 1917 р.]. In *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky* [Проблеми історії України: факти, судження, пошуки]. (Vol. 6, pp. 217–222). Kyiv. [in Ukrainian].
24. *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials.]. (1996). Kyiv: Naukova Dumka. [in Ukrainian].
25. Shkvarets, V. P. (2004). *Mykolaivski vyznachni istoryky i kraieznavtsi mynuloho* [Nikolayev famous historians and ethnographers of the past]. Mykolaiv: TOV ViD. [in Ukrainian].

Стаття надійшла 21.07.2017 р.

Українська революція 1917–1921 років — історичний рубіж у долях вчених-істориків Одеси.

Левченко В. В., кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Київ, 2017. – Вип. 15. – С. 122–141.

У статті визначено роль і значення Української революції 1917–1921 рр. у долях одеських вчених-істориків. Проаналізовано проблеми, що стояли на шляху інтелектуалів, серед яких більшість були російськомовними та не сприймали ідеї створення Української держави. Встановлено форми та методи, що використовувались для практичної реалізації адаптації науковців у часи існування українських національних урядів. Розглянуто різноманітні заходи, які здійснювала місцева влада для розширення сфери вживання української мови у різних напрямках інтелектуального життя — освіти, науки, повсякденності інтелектуалів тощо. Встановлено, що більшість вчених-істориків Одеси не входили до складу основної рушійної сили процесів українізації у місті.

Ключові слова: Українська революція, Одеса, вчені-історики, історичний рубіж, наукове співтовариство, генерації.

Ukrainian Revolution of 1917–1921 — the historic border of the sciences historians of Odesa.

Valerii Levchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies, historical-legal and linguistic disciplines Odesa National Maritime University (Odesa).

Ukrainian Biographistics = Biographistica Ukrainica. – Kyiv, 2017. – Vol. 15. – P. 122–141.

The article defines the role and importance of the Ukrainian revolution of 1917–1921 years in the lives of Odesa historians. Analysed the problems standing in the way of intellectuals, most of whom were Russian and did not take the idea of establishment of the Ukrainian state. Established forms and methods that were used for the practical implementation of adaptation scholars during the existence of the Ukrainian national governments. Considered the different activities carried out by the local authority to expand the scope of application of the Ukrainian language in different areas of intellectual life — in education, science, everyday life and the like. Found that most historians of Odesa were not part of the main driving forces Ukrainization processes in the city.

Keywords: The Ukrainian revolution, Odesa, historians, historical milestone, scientific society, generations.

Українська революція 1917–1921 років — історичний рубіж в судбах учених-істориків Одеси.

Левченко В. В., кандидат історических наук, доцент кафедри українознавства, історико-правових і мовних дисциплін Одеського національного морського університету (Одеса).

Українська біографістика = Biographistica ukrainica. – Киев, 2017. – Вып. 15. – С. 122–141.

В статті визначені роль і значення Української революції 1917–1921 гг. в судбах одеських учених-істориків. Проаналізовані проблеми, стоявші на шляху інтелектуалів, серед яких більшість були російськомовними і не сприймали ідеї створення Українського державства. Встановлені форми і методи, які використовувалися для практичної реалізації адаптації учених в часи існування українських національних урядів. Розглянуті різні заходи, які здійснювала місцеві влади для розширення сфери застосування української мови в різних напрямках інтелектуальної життя — освіти, науки, повсякденності і т. п. Встановлено, що більшість учених-істориків Одеси не входили в склад основної рухомої сили процесів українізації в місті.

Ключові слова: Українська революція, Одеса, учені-історики, історичний рубіж, наукове співтовариство, генерації.